

MAATSCHAPPIJ EN ETHIEK 1)

DOOR

B. R. BAKKER.

Ethiek is het onderdeel der wijsbegeerte, dat zich bezig houdt met de begrippen goed en kwaad. Zij heeft ons te leeren wat het zedelijk goede is in den mensch en in het menschelijk willen en handelen in tegenstelling met het zuiver dierlijk begeeren en doen. Uit het begrip goed ontwikkelt zij dan het begrip plicht, waaruit weer de afleiding van het begrip gebod moet volgen. Goed handelen is handelen overeenkomstig een gebod. Ik zou geneigd zijn te zeggen: overeenkomstig het gebod, waarvan zonder twijfel de hier meest bekende formulering luidt: hebt uw naasten lief als u zelve.

Over de oorsprong van dit gebod praten wij in dezen kring natuurlijk niet. Of dit gebod leeft in de wereld en binnen in ons door de kracht van openbaring of van rede is een vraag, die wij hier niet hebben te beantwoorden. Wel wil ik u als mijn zuiver persoonlijke meening zeggen, dat geen practiseerend tandarts maar ook geen zoekend theoreticus, geen worstelend kunstenaar maar ook geen vechtend politicus, dat niemand ten volle zijn taak kan vervullen, ten volle zijn menschenleven kan leven, als niet het licht van dit gebod de lamp is voor zijn voet. Derhalve bij al wat ik nog ga zeggen

29) Voordracht gehouden op de Jaarvergadering der M. t. B. der Tandheelkunde, op 23 Juni 1923.

vanmiddag zij het aanvaarden dezer ethiek de vanzelfsprekende voorwaarde.

Maar de ethiek heeft een afgeleide, de moraal. De ethiek is de grondwet, de moraal is het wetboek voor iedereen. De moraal is de toepassing der ethische beginselen op het leven. De ethiek is algemeen en abstract, de moraal is verbijzonderd en concreet. De moraal leert hoe men volgens het ethisch beginsel in concrete gevallen behóórt te handelen.

En voor de gevallen, die men in een bepaalde menschengroep uitsluitend, hoofdzakelijk of althans dikwijls kan ontmoeten, heeft men derhalve hiermee corresponderende regels vastgesteld, die te zamen de groeps Moraal vormen. Vakmoraal, beroepsfatsoensleer of „ethics”, zijn drie uitdrukkingen voor elkaar dekkende begrippen. In het Amerikaansche standaardwoordenboek van Webster vinden wij immers „ethics” gedefinieerd als „the rules of practice in respect to a single class of human actions; as political, or social ethics, medical ethics”. Om misverstand te voorkomen ware het dus misschien dienstig in den vervolge „ethics” niet meer kortweg te vertalen door ethiek; deze beide begrippen immers dekken elkaar niet volkomen. De ethics, of zooals ik nu verder zal zeggen: de beroepsmoraal, behoort in een geheel andere categorie thuis dan de ethiek. De beroepsmoraal n.l., en hier spreek ik een der fundamenteele stellingen uit van mijn betoog, wordt uit de ethiek afgeleid door de menschelijke rede. Ik herhaal duidelijkheidshalve: de ethiek wordt vóórondersteld, als objectief vaststaand aanvaard en dus boven alle discussie geplaatst. Maar — op deze onaantastbare fundeering construeert het uiterst feilbare menschelijke verstand een gebouwtje van leerstellingen. Het verstand van den mensch beredeneert hoe deze in bepaalde gevallen van het dagelijksch leven behoort te handelen overeenkomstig zijn ethisch beginsel. Van deze redeneering nu behoeft niet te worden verondersteld, dat zij juist is; haar objectieve waarde kan hoogst twijfelachtig zijn; stellig zijn deze deducties van den eenen mensch vatbaar voor discussie door den an-

deren mensch. Indien derhalve van de beroepsmoraal één ding vaststaat, dan is het, dat zij fouten kan bevatten. Ik wil een poging doen U dit aannemelijk te maken en ga daartoe een stap verder door de stelling op te werpen, dat bij het afleiden der beroepsmoraal de menschelijke rede in sterke mate wordt beïnvloed door materieele factoren. Deze materieele factoren kunnen dermate domineeren, dat niet alleen de resulterende moraal niet meer in overeenstemming is met de ethiek, waaruit zij werd afgeleid, zij kan ook tot nul worden gereduceerd. In het laatste geval geraakt de betrokken menschengroep dus in a-moreele phase en wordt het contact tusschen ethiek en werkelijk leven totaal verbroken: de ethiek wordt phrase. Het ligt voor de hand in dit verband te verwijzen naar den wereldoorlog. Volgens de tijdens dezen heerschende groeps-moraal mochten buiten de groep staanden worden verdelgd met zoo afschuwelijke middelen, dat men ze tot 1914 zelfs voor dergelijke tijden onmogelijk had geacht. Als bewijsvoering dunkt mij echter een dergelijke verwijzing niet overtuigend. Per analogie zou men mij kunnen tegenwerpen, dat een physiologisch verschijnsel niet behoort te worden gedemonstreerd aan een pathologisch geval. Derhalve wil ik pogen op breeder grondslag mijn stelling te verdedigen door met U de vervorming na te gaan, welke de moraal bij groote menschengroepen gedurende een uitgebreide maatschappelijke periode onderging. De methode, waarvan ik mij daartoe bedien ontleen ik aan den Duitschen socioloog *Werner Sombart*, in wiens werken men eveneens veel van het door mij gebezigde materiaal zal terugvinden.

De moeilijkheden, welke de onderzoeker op dezen weg heeft te overwinnen ontstaan hoofdzakelijk doordat de moraal van een periode niet altijd door in die periode levende en hiertoe bevoegde schrijvers werd te boek gesteld ten behoeve van nieuwsgierige nasporingen door volgende geslachten. Bovendien is het niet zeker of de enkelen, die zich hieraan waagden wel altijd volkomen objectief waren. Men zal zich

dus uit tal van gegevens, aan dikwijls zeer verschillend terrein ontleend een beeld moeten trachten te vormen van den geest van het een of ander tijdperk. Natuurlijk is deze geijkte uitdrukking niet meer dan een wijze van spreken. Men mag de maatschappij vaak vergelijken bij een levend organisme, ten slotte is zij dit niet en nog minder is zij een levend organisme met eigen geest, d.i. met eigen denkvermogen en eigen wil. Zij is een verzameling van organismen, i.c. van menschen, die hoewel in onverbrekkelijk verband samen levend ieder voor zich wel een inzicht en een wil hebben. Waar verlangen, doel en inzicht van veel individuen samenvallen, kan zich een massale geestesgesteldheid ontwikkelen, welke, als zij die der leidende en besturende, althans der groote en machtige groepen is, de geest des tijds kan vormen, of minstens van dien geest des tijds de doorslaggevende factor kan uitmaken. Ik noem daar sommige groepen de besturende en leidende. Hierbij laat ik in het midden of 's menschen zijn het bewustzijn of omgekeerd het bewustzijn het zijn bepaalt. Men kan niet anders dan aan den wil van machtige menschengroepen, indien die wil zich richt op maatschappelijke doeleinden, voor het minst een krachtige wisselwerking toeschrijven op die materiele omstandigheden. Mijn onderwerp wensch ik bij voorkeur psychologisch te zien en in dezen zin zou ik dan zooals gebruikelijk is de besturende en leidende geesten de maatschappelijke subjecten en de geleiden en bestuurden de maatschappelijke objecten willen noemen. Dat in bepaalde tijdperken met deze in-deeling dikwijls een oeconomische pallel loopt doet niets ter zake. Dit zeg ik met een zekeren nadruk, omdat ik verschillende typen onder opzettelijk gekozen eenzijdig felle belichting denk te demonstreeren.

Aan een terugblik in de geschiedenis ontkomen wij daarbij niet. Natuurlijk niet! Wat is voor U een diagnose zonder aetiologie? Intusschen behoeven we niet terug tot Adam. Zelfs niet tot de eerste helft onzer jaartelling. Zoolang de menschheid leeft in volkomen ongeschonden gezinsverband,

d.w.z. zoolang in alle gezinsbehoef ten door het gezin zelf wordt voorzien, zoolang de zoogenaamde gesloten huishouding bestaat, is er voor maatschappelijke beschouwingen weinig aanleiding omdat er in zekeren zin nog geen maatschappij bestaat.¹⁾ Interesse heeft voor ons pas de bloeiperiode van het handwerk. Ik veroorloof mij de voornaamste trekken ervan met enkele woorden in Uw geheugen terug te roepen.

Bij het handwerk zijn de materiele hulpmiddelen noodig voor de uitoefening van het bedrijf en het technisch kunnen in een hand. De handwerkman dus is in het bezit der onmisbare zaken en hij bezit de eveneens onmisbare qualiteiten. De laatste omvatten meer dan de geoeffendheid om door bepaalde handgrepen uit de grondstof het product te vervaardigen. Zij omvatte tevens een in zekere mate artistieke blik op het werk: hij is ontwerpend kunstenaar; dan een zekere hoeveelheid „wetenschap”, d.w.z. wat empirische kennis om trent materiaal, eigenschappen en toelaatbare constructie: hij is technoloog en ingenieur; in de derde plaats een vermogen tot het organiseeren en leiden van zijn bedrijf: hij is general manager en werkmeester; hij moet voor inkoop en verkoop ten deele kunnen zorgen: hij is commercieel directeur; en eindelijk, hij moet het vak aan jongeren kunnen leeren, hij moet onderwijzend talent hebben: hij is „lector”. Maar wat deze in eigen werkplaats te doceren heeft is zuiver empirisch. De techniek van het vak rust op geen theoretische grondslag, het is meer kunnen dan weten en dat kunnen en weten hoe het moet, niet waaròm het zoo moet, wordt in de werkplaats individueel overgebracht. Uit het empirisch karakter van het vak volgt ook de eigenaardige vorm van het leerlingwezen. Maar uit de empirische vorm van het vak met de vaak hieraan verbonden geheimdoenerij volgt ook een sterk saamhoorigheidsgevoel van allen die een speciaal kunnen en weten gemeen hadden, als eigendom van hun vak be waarden en overbrachten op een volgend geslacht. Bij het handwerk hoort de arbeidsvreugde en de beroepstrots. Uit al

¹⁾ Natuurlijk is hier alleen aan West-Europa gedacht.

deze factoren wordt geboren de begeerte om een vrij en zelfstandig producent te zijn. En natuurlijk werkt dit alles samen om het werk een sterk persoonlijk karakter te geven. Elk stuk, dat gereed komt draagt in zich een stukje van het leven van den maker. Voorspoed of tegenslag in het gezin laten sporen na, in het werkstuk. Mensch en werk zijn één en omdat werk en mensch zoo een zijn, zijn de grenzen van het werk bepaald, zoowel wat minimum als maximum betreft. Geen handwerk, dat van den mensch slechts vraagt machinale, afstompende eeuwig herhaalde handgrepen, maar evenmin een handwerk, dat meer kunde en kennis zou vereischen, dan een mensch zich binnen een redelijken leertijd kan eigen maken. M.a.w. de grenzen van het handwerk zijn physiologisch of psychologisch, in ieder geval organisch bepaald; middenpunt en einddoel van het handwerk is in de eerste plaats de mensch door wie of ten behoeve van wie het wordt uitgeoefend. Materieel-individueel gezien is de drijfveer, die het handwerk beheerscht de zorg voor het levensonderhoud, het behoeftenprincipe. Geestelijk aanschouwd is het Leitmotiv: Geef ons heden ons dagelijksch brood. Ora et labora. Opdat zijn gebed verhoord worde moet de mensch werken, maar in zijn hart schuilt niet de steelsche begeerte naar meer dan hij vroeg. Maatschappelijk gezien eischt het karakter der handwerkmatige productie een stabiele afzetmogelijkheid. De handwerker moet zeker zijn, dat hij zijn waren kwijt raakt. Deze zekerheid kan hij alleen hebben als geen concurrentie hem onder zijn duiven schiet. Werkelijke concurrentie door betere kwaliteit of lagere prijzen is echter alleen mogelijk doordat de concurrent verbetering in de techniek der productie aan weet te brengen. Technische verbetering echter en onmiddellijk daaruit volgende berekende prijsverlaging zijn een gebeurtenis en een procédé, die in het empirische traditioneele handwerk niet zijn te verwachten. Derhalve is concurrentie alleen mogelijk door menschen, die voor goed werk met minder dan redelijk levensonderhoud genoeg willen nemen, waartoe geen aanleiding bestaat, of

door menschen, die door veel en daardoor slecht werk te leveren hun inkomsten zouden willen vermeerderen. Men kan dan ook gerust zeggen, dat van concurrentie in modernen zin geen sprake is. Iedere handwerker had en hield zijn eigen klantenkring. Elkaar klanten afvangen achtte men immoreel; ja, het overnemen van eens begonnen werk was meer dan eens bij stede- of gildekeur verboden. In meerdere opzichten beschermde de overheid trouwens het beroep, maar deze bescherming geschiedde onder de stilzwijgende voorwaarde, dat er goed en degelijk werk werd geleverd tegen redelijken prijs. Vat men dit alles te zamen in een zin, in een definitie, dan moet deze luiden: het handwerk is een op ruilverkeer berustende vorm van levensonderhoud, waarbij de betrokkenen juridisch en oeconomisch vrije, door het behoefte principe beheerschte, traditioneel handelende, in organisch verband staande werkers zijn. Welnu deze handwerkmatige mentaliteit en deze handwerkmatige ethiek zal nog langen tijd als een zuurdeesem de maatschappij doortrekken. Ik wil U doen zien waar en wanneer zij ten deele afstierf, waar en wanneer zij nog kon leven.

Mij dunkt, men kan inderdaad objectief zeggen, dat uit het handwerk, zij het dan niet alleen uit het handwerk, tweeerlei maatschappelijke soorten van menschen zijn voortgekomen. Ik zeg niet, dat ze er uit voort moesten komen, ik beweer niets omtrent eventueele oeconomische gedetermineerdheid, ik constateer enkel, dat een paar honderd jaren na den bloeitijd van het handwerk de eenheid en eensoortigheid van alle in een bedrijf werkenden was veranderd in een tweesoortigheid. Wil men het nog voorzichtiger....., in de loop der sociale ontwikkeling voltrok zich een differentiatieproces in de maatschappelijke taak, welke ieder der individuen had te vervullen. De samenleving wordt gecompliceerder; daardoor is er meer leiding noodig. Deze leiding valt hoofdzakelijk bepaalde groepen ten deel. In ons land tijdens de gouden eeuw, aan de regenten-kooplieden. Hoeveel van de handwerkersgeest bleef er achter in de hoofden van deze regeerende geslach-

ten? M.i. vrij veel. Men kan beweren, dat zij niet meer werden beheerscht door het behoeftenprincipe, dat de begrippen onderneming en winst bij hen reeds vasten vorm hadden aangenomen. Maar men moet bij het uiten van dergelijke beweringen wat voorzichtig zijn. Men zal niet kunnen ontkennen, dat in het algemeen de opbrengst der onderneming werd verlangd ter bevrediging van zuiver menschelijke begeerten. Deze koopman en ook nog zijn nanecf van de 18e en begin 19e eeuw mag men ondernemer noemen in modernen zin, omdat niet meer alléén het behoeftepincipe hem regeerde en zeker het winstbeginsel reeds vat op hem had; toegegeven zij, dat winst zijn doel en de onderneming zijn middel is; hij rekent en speculeert in zooverre hij dat doet; maar wat hem in ons oog min of meer vreemd en ouderwetsch doet lijken, is, dat hij nog ten volle een mensch is, dat in al zijn doen en laten òf hij zelf, òf menschen, die hij lief heeft of meent lief te moeten hebben het middenpunt vormt of vormen van zijn denken en zijn plannen. „De mensch is de maat voor alle dingen.” Dat zulks inderdaad het geval is, blijkt bij nadere kennismaking, welke ons wordt vergemakkelijkt omdat deze generaties ons wel schrifturen nalieten. Inderdád wilden deze menschen rijk worden, wilden zij hun winst opstapelen tot bezittingen, maar zij begeerden deze rijkdommen nòch als doel op zich zelf, nòch als middel tot wéer meerdere rijkdom, maar slechts omdat „rijkdom ons vrij en onafhankelijk maakt, ons tot aanzien brengt, vrienden geeft en beroemd doet worden,” zooals een hunner grootmeester-moralisten Alberti schrijft. Gij kunt deze idealen misschien niet deelen, gij kunt ze kinderlijk of ook wereldsch vinden, maar Alberti achtte aanzien en beroemdheid zéér begeerenswaard en daarom, om den mensch Alberti te plezieren, wenschte hij rijkdom. „Rijkdom geeft aanzien en vertrouwen en verschaft de middelen om velerlei nuttige en eervolle dingen te verrichten...” zegt Benjamin Franklin. Maar bovendien de rijkdom moet eerlijk worden verworven. Misschien werd deze in de studeerkamer van den wijsgeerigen

koopman neergeschreven stelling in de practijk van het zakenleven wel eens wat ruim toegepast, maar als beginsel stond zij voorop. „Wat baten ons”, vraagt hij, „alle schatten der wereld, als wij ons moeten schamen voor Hem, die gebiedert over alle werelden is?” Men eischte inderdaad van de menschen, met wie men zaken deed op deze en dergelijke gronden eerlijkheid, goede trouw en alle mogelijke burgerlijke deugden, en weer is het Benjamin Franklin, die deze eischen formuleert, aldus: de koopman zij matig, zwijgzaam, vrede-lievend, vastbesloten, spaarzaam, oprecht, rechtvaardig, deemoedig, ingetogen en kuisch!

In de tweede plaats is kenmerkend voor de opvattingen van den vroegeren ondernemer, het tempo waarin zijn zaak en alle transacties in die zaak werden gedreven. Men werkte niet veel máár langzaam. Een belangrijk deel van het jaar hield men bovendien nog volledig vacantie. Snel werken, groote omzet-kleine winst, zijn begrippen uit later tijd. Kalm leven met aan het einde verwerkelijking van het renteniers-ideaal, een buitentje aan de Vecht; nog meer willen verwerken dan de hiervoor noodige rijkdom gold als liebzuchtig en zondig. Wat moest en mocht de mensch nu nog meer wenschen dan een onbezorgde oude dag, waarop hij behaaglijk anderen kan zien werken en genieten van zijn rust?

Nog een paar trekken zijn noodig om althans een schets van onze voorvaderen te voltooien. Ook thans nog wordt concurrentie en klantenvangen onder fatsoenlijke kooplieden niet geduld maar als onchristelijk beschouwd. De koopman heeft getrouw zijn plicht te doen en dan te wachten op de klanten, die de Voorzienigheid hem zal sturen. En wat zou hem bij voldoende klanten dan kunnen bewegen nog meer te willen? Hij mocht toch anderen niet het brood uit de mond stooten? Als gevolg van deze zienswijze werd dan ook het in het publiek aanbevelen van eigen zaak of waar als onbehoorlijk gebrandmerkt. Op denzelfden grond ook, berust de houding van den ouderwetschen zakenman tegenover de moderne techniek, voorzooverre deze menschelijke arbeid over-

bodig en dus menschen broodeloos maakt. De paar centen, die een product goedkooper zou kunnen worden, wegen toch niet op tegen de tranen, die er zullen vloeien in het gezin van den man, die niets meer thuis kan brengen. Dus ook weer hier is de beslissende factor het belang van den mensch, met wien hij leeft. Nu eens is het de oude idee der broodwinning, dan weer is het de traditie, dan weer zijn het bedenkingen van godsdienstigen of van zuiver moreelen aard, maar telkens zijn het overwegingen omtrent het lot van menschen, omtrent menschenvreugde of menschenleed, die den ondernemer leiden bij zijne beslissingen. De ouderwetsche koopman is méér dan een door oeconomisch rationalisme geleiden directeur eener N. V., hij is ook als zakenman ten volle een door hooge ethische waarden bestuurd mensch onder de menschen.

Hoe grondig is dit alles verkeerd! Zeker, in elken ondernemer, als wij dit woord wat ruim nemen, steken en staken drie elementen. Hij is strijder en als hij slaagt veroveraar; hij is organisator en hij is diplomaat. Ieder dezer kanten van zijn wezen heeft bepaalde verlangens als correlaat. Hoe sporen wij deze nu op bij den ons interesseerende mensch? Een der bruikbare methodes is het zoeken naar de in hem wonende idealen. Zoodra wij den modernen ondernemer onder het mes nemen, ontdekken wij een zonderlinge verwringing van begrippen en schattingen van zuiver menschelijke waarden. Nogmaals, ik bespreek hier slechts een type van de subjecten en neem daarvoor het voor mij althans gemakkelijkst te beschrijven geval: het oeconomisch subject. Psychologisch, en om dit gezichtspunt is het toch te doen, staan de zeer in trek zijnde dokter of de gezochte advocaat of de actieve politicus, met hem vrijwel gelijk. En als ik een ondernemer beschrijf dan praat ik niet over een schoenmakersbaasje. De anatomie van het paard bestudeert men niet aan den muilezel. Ik beschrijf het convergentietype, waartoe maatschappelijke krachten deze soort mensch trachten te vormen.

Ik meen, laat mij reeds dadelijk dit hier zeggen, dat de levende mensch met zijn wel en wee, met zijn behoeften en nooden, met zijn vreugden en lijden niet meer is in het middenpunt van een belangencomplex, maar dat zijn plaats is ingenomen niet eens door stoffelijke dingen, maar door een paar abstracte begrippen de winst en „de zaak”, hooge winst en bloei der zaak, onafscheidelijk aan elkaar verbonden. Zoo onafscheidelijk, dat de ondernemer wiens wensch de bloei der zaak is, wordt gedwongen tot het trachten naar hooge winst. Vergeet niet, dat bij den mensch-ondernemer niet de winstbegeerte, de geldhonger vooropstaat, zeker niet bij de werkelijk iets beteekenende figuren. Sterker nog, iemand, die persoonlijk aan geld en aan rijkdom hangt, deugt niet voor ondernemer in grooten stijl. Waaraan deze al zijn energie geeft en al zijn zorgen wijdt, wat het voorwerp is van al zijn trots, het mag heeten hoe het wil, reederij of mijnwerk, bank of theater, het is zijn onderneming, het is het werk van zijn hoofd en zijn handen, het is het levend wezen, dat hij uit zijn geest schiep, bewerkte door zijn organisatie, door zijn strijd sterk maakte en ter overwinning voerde. En hier ligt nu het springende punt. De menschelijke begeerte is de bloei van de zaak, noodzakelijk is nu de groei van de winst. Het springende punt, want hiermee zijn aan de wenschen van den ondernemer alle grenzen naar boven ontnomen. Er is geen natuurlijke organische grens meer. Zeker, een zaak, die ruim brood geeft, een rijk verzorgd leven geeft desnoods, is niet mislukt, maar gelukt is zij toch eigenlijk slechts als de opbrengst hier bovenuit stijgt en de winsten tot uitbreiding, tot hóóger bloei kunnen worden besteed, in de zaak kunnen worden gebracht om weer winsten af te werpen, die weer ten deele gekapitaliseerd moeten worden en tot nieuwe uitbreiding worden besteed. Maar nog erger wordt het als misschien aan de werkkraft grenzen komen, aan de eierzucht ruimschoots is voldaan, als aan alle lust tot sport is botgevierd en de mensch wel zou willen rusten en dan ontdekt, dat de mensch niet meer de zaak maar de zaak den mensch regeert. Soms

wil de ondernemer niet verder, wil hij niet meer zaken, geen grooter veld, — maar hij moet „Wij hopen altijd”, schrijft Carnegie, „dat wij niet verder behoeven uit te breiden, maar elken keer bemerken wij, dat dit niet gaat, dat niet-uitbreiden zou beteekenen: afbreken van het bestaande.”

Het is uit met het kalme, waardige en deftige leven van den patricischen burger. In den grond der zaak blijft hij veroveren, organiseeren en onderhandelen, maar meer en meer wint de taak van den onderhandelaar veld. Meer en meer hangt het resultaat van zijne groote transacties af van zijne besprekingen met andere machtigen. Meer en meer moeten er knopen worden ontward; doorhakken gaat, zaken van de allergrootste internationale afmetingen nu daargelaten, zoo langzamerhand minder goed. Gewichtiger dan ooit wordt ook voor elken ondernemer de speculatie. Speculatie, niet in den zin van dobbelarij, maar van zeer samengestelde berekening van mogelijkheden en waarschijnlijkheden. De moderne ondernemer kan niet zonder de beurs. De geweldige schommelingen in industrieele aandelen ter beurze, ook in den laatsten tijd, van ondernemingen welker credietwaardigheid overigens volkomen op een peil bleef, is een aanwijzing dat de leider eener produceerende of handeldrijvende onderneming hier voor een nieuwe taak staat.

In de zaak, naar binnen groeit de rekenarij bij dagen. De hoogte, waartoe de calculatie, de prijsberekening zich heeft opgewerkt is voor den buitenstaander onbegrijpelijk. Hierbij voegen zich de moeilijkheden met het personeel, die er soms ook niet toe bijdragen om het bestaan van den patroon op te vroolijken. Om kort te gaan voor den modernen groot-ondernemer bestaât geen maximum der van hem gevraagde energie. Elke natuurlijke grens is weggevallen. Zijn grootvader mag slechts de renteniersrijkdom hebben begeerd, mag zich een menschenoel hebben gesteld, voor hem is slechts de levenslooze en toch zoo heftig levende zaak, is het abstractum, dat voor hem tastbare werkelijkheid is, is de alwéér dreigende uitbreiding, is het intenser worden der leiding, voor hem is de

alle dagen jagende opwinding van de haast, het tempo, de polsslagen van het tot razernij gedreven bedrijf!

Natuurlijk zijn de zakenprincipes veranderd met de verandering in den aard van het bedrijf. In het moderne bedrijf staat de rationaliteit, de doelmatigheid voorop. Hiervoor wijkt alles. De laatste sporen van traditie en overlevering zijn uitgewischt. De beste, d. w. z. de meest productieve en dit wil dikwijls zeggen de snelste machine en methode moet worden gebruikt in fabriek en op kantoor. Dus moet de oude, verouderde zonder bekommernis aan kant kunnen worden geworpen, dus moet hoog worden afgeschreven, dus moet de winst hiertoe voldoende zijn, dus moet de productie worden vergroot, dus tellen een paar centen, neen tienden en honderdsten van centen wel per stuk.

Waarvan moet de productie worden verhoogd? Van de waren, waarop verdiend wordt. Soort en kwaliteit hebben alleen beteekenis in zoverre op die soort of kwaliteit minder of meer kan worden verdiend. De moderne fabriek heeft niet het minste bezwaar tegen het maken van surrogaten of van rommel, mits op die surrogaten of dien rommel kan worden verdiend. En als er een voorkeur bestaat voor het vervaardigen van slechts „prima” goederen, dan is het omdat op den duur onder de gegeven omstandigheden aan die prima goederen het meeste wordt verdiend. Omdat de winstmarge, indien de ondernemer niet de gelukkige bezitter is van een volkomen of van een gedeeltelijk monopolie, door de concurrenten wordt teruggebracht tot een minimum, is de omzet van een groote hoeveelheid goederen geboden. Voor veel goederen zijn veel klanten noodig en indien hij hiervan niet genoeg telt, wat hij nooit doet, gaat hij klanten zoeken. Zoeken, aangrijpen en bestormen. In de eerste plaats moet hij hun opmerkzaamheid trekken, dan hun kooplust wekken en eindelijk hun suggesteeren, dat het voordeelig is bij hem te koopen. Zijn stormram is de reclame. Denk U de moderne reclame en de geestesgesteldheid van den vroegeren koopman. De moderne reclame, die, enkele smaakvoller vormen niet te na gesproken,

moet schetteren in kleur en geluid, die een bespotting is van gevoel van waardigheid en betamelijkheid — en de deftige achttiende-eeuwer, die een simpele aankondiging zijner zaak minderwaardig vond. De moderne reclame is in haar consequenties geworden tot iets, dat ons aesthetisch gevoel beledigt, dat zonder schaamte is en als vanzelfsprekend liegt, en dat geen enkele zedelijke waarde meer erkent.

Welnu, hier hebt gij de strekking, die in het moderne bedrijfsleven overheerscht, het bannen van elke zedelijke waarde. In den mensch, die ondernemer is behoeft gij deze niet meer te zoeken. De verwording ligt niet bij den ondernemer, omdat zijn zedelijke qualiteiten in laatste instantie buiten de zaak blijven. De vroeger aan den mensch gestelde zedelijke eischen worden thans als doelmatigheidseischen gesteld aan het bedrijf. Niet meer de man zij eerlijk, vlijtig, zuinig, maar de zaak kome haar verplichtingen en verbintenissen na, de zaak loope in een tempo, dat het bedrijfskapitaal voldoende snel doet wentelen, in de zaak worde niets verkwist maar zuinig beheerd. Sterker nog: de moderne zaak is tot een mechanisme geworden, welks samenstel de tendenz heeft den leider in het gareel der *kleinere* gewoonheidsdeugden te slaan. Voor het overige is niet zelden de meest ruime van geweten, mits dit niet ruimer is dan zijn listig gesloten contract, de meest geslaagde.

Hoe is het nu mogelijk, dat menschen, van wie men toch gerust kan aannemen, dat zij als regel in verstand en begaafdheden staan boven het gemiddelde, berusten in een dergelijke levenstaak. Berusten? Zeker, de ondernemer wordt gedreven, maar hij is geen willoos werktuig. Hij wil, met al de kracht van overspannen energie! Eerst gedwongen tot het besteden van al zijn tijd aan de zaak, wordt hij tot een eenzame. Hij had geen tijd! Natuur, kunst, litteratuur, gemeenschap, vrienden, gezin — alles verdwijnt als vanzelf in een raadselachtig niets, in verflauwende herinneringen, verandert in een leegte om hem heen. Alles is weggespoeld en hij staat als op een eiland. Maar hij komt niet om; hij is van een taai en krachtig

ras. Zijn de oude geestelijke waarden weggespoeld, hij is een schepper...! Uit het droge zand van zijn dagwerk toovert hij nieuwe bouwwerken, althans *hij* ziet ze... en de goden voelen hun hart door ontferming bewogen met den armen waanzinnige, die knutselt en knutselt en meent, dat hij lééft...

Na de handwerkperiode, heb ik straks gezegd, voltrekt zich een differentiatie in de maatschappelijke taak, die ieder der individuën heeft te vervullen. De onderscheiding in subjecten en objecten wordt een sociaal verschijnsel. Wij willen thans den tegenhanger van het subject, het object, nader beschouwen. Tegenover den ondernemer staat psychologisch de proletariër. Neem ik ook hiervan het meest zuivere type, dan moet ik dit in de groote stad zoeken. Daar hoort hij thuis; de ontwikkeling van den proletariër en van de groote stad gaan gelijk op. Natuurlijk, want al moge al een deel dezer groep stammen uit verarmde handwerkerskringen, een veel grooter deel bestaat uit het surplus van het platte land, dat naar de stad trekt. De groei der stad is monsterachtig; het komt mij overbodig voor dit met cijfers aan te toonen. De volwassen plattelander, die in den stadsbodem wordt overgepoot, is daar vreemd en blijft dit veelal. Hij schiet niet gemakkelijk wortel. Hij mist de ruimte van buiten, de stilte van buiten, hij mist zijn huis, zijn dorp, zijn dorpsgenooten; hij mist alle natuurlijke gemeenschapsbanden, welker steun hij zich voor dien nooit bewust was. Zijn kleeding is boersch, zijn taal is dialect, zijn aard is gemoedelijk. Kortom hij wijkt af van het nieuwe milieu, hij is anders dan degenen, die hem omringen en bij wier leven hij zich moet aanpassen. Pas het volgend geslacht, eerst zijn kinderen zullen volledig stadsch worden, en zich nu en dan nog verwonderen over de door hen niet begrepen zonderlingheden van vader en moeder. Het ergste degeneratieverschijnsel, dat dit geslacht zal vertoonen is, dat het vreemd is aan de natuur. Dit stadskind kent geen bosch maar slechts groepjes stoffige boomen en kent geen wei maar hoogstens stukken bouwterrein. Een oud

grapje beweert, dat in het woordenboek van een Amsterdammer maar twee vogelnamen voorkomen, die van de kip en van het vinkje. Een stadskind, zou ik willen zeggen, weet slechts tijdelijk, wat het op school heeft „gehad” en onthoudt, wat het op het asphalt heeft geleerd. En dan leert het een vak, misschien, misschien ook niet. Zeker is, dat het percentage der herhaaldelijk van beroep wisselenden enorm hoog is. Maar ook al bleef het in een bepaalde bedrijfstak onderhoud vinden, kan men dan van de meesten hunner nog wel zeggen, dat zij een *vak* uitoefenen? Is een nageljongen een smid, een knoopsgatenstikker een kleermaker, een betonstamper een metselaar? Waar is de arbeidsvreugde van een metaalponser? De beroepstrots van een werkman in een kunstmestfabriek? Indien ik zoo sober mogelijk het bestaan en den aard van den modernen proletariër karakteriseer, dan zeg ik: hij is *geatomatiseerd*. Hij is losgeslagen van zijn ankergrond, hij is een deeltje in de ruimte, hij mist elke band, die de eigenschappen van het gemoed tusschen menschen en menschen kunnen leggen. Men verwarre niet de in z.g.n. volksstukken geschetste sentimentaliteit met gemoedelijkheid, nog minder met gemoedsrijkdom. Tot voor betrekkelijk korten tijd, toen men het proletariaat ontdekte als het ware, was dit een stompe en ruwe massa, die versuft en hopeloos zijn lot droeg; als het geen God kende niet eens in ootmoed. Zeker is thans een nieuwe psyche bezig zich in deze lagen te ontwikkelen en de meest kenmerkende eigenschap hiervan is, dat de zuiver intellectueele bestanddeelen zich het eerst hebben hersteld. Naast verschillende zijner levensvoorwaarden laat de rationaliteit van het bedrijf ook niet na vorming te geven aan zijn geest. Bijna zou ik zijn ontwikkelingsdrang, zijn wetensdorst hypertrophisch willen noemen. Eenzijdig ontwikkeld is hij zonder twijfel. Theorie in den zin van parate, exacte kennis, welke onmiddellijk voor critische beschouwingen is te gebruiken, is het, welke hem met deze beschouwingen zelve het meest aantrekken. Het volledig doordringen, tot den diepsten grond, omvatten en assimileeren, het ligt buiten zijn kunnen

en althans voorloopig ook buiten zijn wenschen. Zijn halve kennis maakt hem voorbeschikt tot dogmaticus. Hij raakt vast in een hokje. Of dat hokje nu versierd is met citaten uit Marx of met spreuken uit andere boeken is bijzaak. De onbeperkte horizon wordt slecht verdragen, het oog moet een rustpunt hebben. Dit alles te zamen met de leegte ontstaan door het verlies der langzaam gegroeide, traditioneele, organisch gevormde gemeenschappen, doet het verstand zoeken naar nieuwe vormen van aaneensluiting met andere als enkeling rondzwervende soortgenooten. Dit wordt de bron van het bijzonder proletarische gemeenschapsgevoel, waarin het individu slechts telt als onderdeel van de massa. Strijdt de massa voor het een of ander begeerde doel, dan wordt dit gemeenschapsgevoel toegespitst tot klassebewustzijn. In het klassebewustzijn liggen nu zeer zeker wel de kiemen voor een nieuwe ethiek, de solidariteit in eigen groep, de offervaardigheid in eigen groep, de toewijding aan de zaak der eigen groep, zij openen nieuwe perspectieven, maar zij wijzen toch slechts op een ethiek, welker wetten slechts voor die groep gelden. Vergeet men deze dingen in onderling verband te beschouwen, dan begrijpt men van de mentaliteit van het proletariaat niets. De niet-georganiseerde wordt met den nek aangezien, want hij schaadt het gesloten marcheeren zijner klasse; de eierzuchtduikelaar wordt veracht, want hij parasiteert op de belangen zijner klasse; de onderkruiper wordt gehaat, het ergst van al, want hij breekt den strijd van zijn klasse; — maar belangrijke bedragen van een niet altijd ruim loon worden blijmoedig gestort in de kassen van vakvereniging en partij, want zij vormen de amunitie voor den strijd der klasse, en bij duizenden en duizenden worden de Oostenrijksche arbeiderskinderen opgenomen in de niet altijd even ruime woningen, want het zijn de kinderen van hun klasse.

Overzie ik nu de belangrijkste schakeeringen in de tegenwoordige samenleving, dan constateer ik overal een ontzaglijk tekort. Inderdaad, ik constateer dit slechts zonder over oor-

zaken of erger nog over schuld te spreken. Een tekort bij subjecten en een tekort bij objecten; een tekort, dat misschien kan worden ingehaald, maar niet dan na een zwaarder tijd dan wij nog hebben gekend.

Nu beschuldige men mij niet van een hopeloos pessimisme; men trachte de kleuren van mijn schildering niet te verzachten door mij tegen te werpen, dat „er nog wel” ondernemers en proletariërs zijn, die andere waarden erkennen dan de uitsluitend voor zaak of groep, gewichtige. Ik ben mij daarvan ten volle bewust en wensch deze menschen in géén opzicht tekort te doen, maar zij vallen buiten het maatschappelijk verschijnsel dat ik besprak en dat ik nu wel aldus mag signaleeren: factoren in de materieele samenleving, welke geheel onderworpen *moesten* zijn aan de ethische beginselen, dreigen in verschillend opzicht doorslaggevend invloed uit te oefenen op de uitwerking der ethische beginselen, op de moraal.

Hoe staan wij nu tegenover deze inflatie?

Met wij meen ik thans de academisch gevormde intellectueelen. Geen oogenblik wensch ik U mijn meening te verbergen, dat een belangrijk deel van de intellectueelen geproletariseerd dreigt te worden en in streng systematisch-oconomischen zin zonder twijfel reeds thans tot het proletariaat behoort, en ook tal van „atoomverschijnselen” gaat vertoonen. Wij echter in den zin van wij tandartsen genomen, nemen onder de intellectueelen een zeer bevoorrechte positie in. Ik vrees geen tegenspraak indien ik beweer, dat van de tegenwoordige vakken de tandheelkunde den zuiversten vorm van het handwerk vertoont. Herinner U even de hoofdtrekken: persoonlijk bezit der productiemiddelen, binnen organische grenzen liggend bedrijf, empirische, traditioneele, persoonlijk beheerschte techniek, overheerschend behoefte principe, ja zelfs tot voor kort het leerlingwezen en de geheimdoenerij, waarnaast of waardoor de moraal: géén klanten jagen, niet adverteeren, geen begonnen werk overnemen, individueele prijszetting, geen groote omzet en kleine winst, maar liever

het omgekeerde, wettelijke bescherming tegen beunhazen, ge-
nootschappelijken zin, beroepstrots en — arbeidsvreugde!

Wij zijn gevrijwaard kunnen blijven voor ontmenselijking
door de geobjectiveerde rationaliteits-eischen van een groot-
bedrijf, maar wij zijn ook bewaard gebleven voor het atoma-
tiseeren, voor het als een niets beteekenend deeltje geslingerd
worden in den chaos. Wij hebben in al onze relaties met andere
mensen vol mensch kunnen blijven. Dit legt ons plichten
op! En het persoonlijk vertrouwen, dat door den patiënt in
het bijzonder en ook in het algemeen in de beoefenaren van
ons vak wordt gesteld voegt hieraan nieuwe plichten toe.

Ik geloof niet, dat de oorlog de menschen zooveel slechter
heeft gemaakt. De oorlog heeft alleen de menschen wakker
geschud. In veel rotheid is geroerd en nu stinkt het. Gevoelige
neuzen krijgen behoefte aan parfum. Ik vrees, dat men daar-
voor in tal van kringen ethica odorata zal wenschen te bezigen.

Moge Uw professie zich hierdoor niet laten misleiden, moge
zij haar hooge roeping vatten en moge Uw Maatschappij in
haar sociale politiek hiervan getuigen.
